

حسابداری

ابزارها و عقود مالی

اسلامی

ترجمه و تألیف

دکتر علیرضا رامروز

زمستان ۱۳۹۹

Ramrouz, Alireza

رامروز، علیرضا، ۱۳۶۱-

حسابداری ابزارها و عقود مالی اسلامی / ترجمه و تألیف علیرضا رامروز. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: انجمن مالی اسلامی ایران، ۱۳۹۹.

دوازده، ۳۲۵ ص: جدول، نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۶۱: مدیریت؛ ۳۹)

ISBN : 978-600-298-343-5

بها: ۵۰۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۳۱۹]-۳۲۰.

۱. حسابداری -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام. ۲. Accounting -- Religious aspects -- Islam.
  ۳. بانک و بانکداری -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام. ۴. Banks and banking -- Religious aspects -- Islam.
  ۵. امور مالی (فقه). ۶. Finance (Islamic law). ۷. بانک و بانکداری -- ایران. ۸. Banks and banking -- Iran.
- الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان

۲۹۷/۴۸۳۳

BP۲۳۰/۲

۷۵۰۸۰۴۵

شماره کتابشناسی ملی

حسابداری ابزارها و عقود مالی اسلامی

ترجمه و تألیف: دکتر علیرضا رامروز (استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال)
ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و انجمن مالی اسلامی ایران

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

طراح جلد: دکتر علیرضا رامروز

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۹

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۵۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و انجمن مالی اسلامی ایران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات)

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱. ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، شماره: ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۵-۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir

http://rihu.ac.ir/fa/book

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

***

تهران: بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)، ساختمان مرکزی، معاونت پژوهشی، انجمن مالی اسلامی ایران

http://iaif.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی حوزوی و دانشگاهی به منابع و متون درسی در رشته‌های علوم انسانی، حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود، می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرار و موازی‌کاری جلوگیری شود. از این‌رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و انجمن مالی اسلامی ایران برای نیل به هدف یادشده، نخستین کار مشترک خود را با عنوان حسابداری ابزارها و عقود مالی اسلامی به جامعه علمی تقدیم می‌کنند.

کتاب حاضر به عنوان منبع درس «حسابداری ابزارها و عقود مالی اسلامی» برای دانشجویان رشته‌های حسابداری، حسابرسی و رشته‌های مرتبط در مقطع کارشناسی (و نیز منبع مکمل برخی دروس مقطع کارشناسی ارشد (رشته‌های حسابداری و حسابرسی) و دیگر علاقه‌مندان به این مبحث قابل استفاده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با راهنمایی‌ها و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه حوزوی و دانشگاهی در سطح ملی و بین‌المللی یاری دهند.

در پایان لازم می‌دانیم از مترجم و مؤلف گرامی اثر، آقای دکتر علیرضا رام‌روز و ناظر علمی اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین ناصر جهانیان سپاسگزاری نماییم.

انجمن مالی اسلامی ایران

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تقدیم به

روح ملکوتی حجت الاسلام والمسلمین سیدعباس موسویان

و

بزرگ مردان فرهیخته‌ای که مالی و حسابداری اسلامی کشور مرهون زحمات مشفقانه آنها است.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل ۱: محیط حسابداری اسلامی	
اهداف یادگیری	۵
حسابداری اسلامی	۷
تاریخچه مختصری از حسابداری اسلامی	۱۰
ملاحظات اخلاقی در حسابداری اسلامی	۱۲
اصول اسلامی مؤثر بر گزارشگری مالی	۱۴
استفاده‌کنندگان از اطلاعات حسابداری اسلامی	۲۰
حسابداری مالی و حسابداری مدیریت	۲۱
خدمات حسابداری اسلامی	۲۲
حسابرسی شریعت	۲۲
حسابداری زکات	۲۲
سایر حوزه‌های تخصصی حسابداری	۲۳
حرفه حسابداری اسلامی	۲۴
انواع شرکت‌های اسلامی	۲۶
مفاهیم حسابداری و شریعت اسلام	۲۸
مفهوم شخصیت حسابداری	۲۸
مفهوم دوره زمانی	۲۹
اصل بهای تمام‌شده	۳۰
اصل تطابق	۳۱
اصل شناسایی سود	۳۲
اصل محافظه‌کاری	۳۳
اصل تداوم فعالیت	۳۳
پاسخگویی اجتماعی و افشای کامل	۳۴

۳۴	ارزش بازار
۳۶	صورت‌های مالی
۴۰	استفاده از اطلاعات حسابداری برای تصمیم‌گیری
۴۱	پرسش‌های چند گزینه‌ای
۴۳	پرسش‌هایی برای بحث

فصل ۲: صورت‌های مالی اسلامی

۴۵	چرخه حسابداری
۴۶	افشای حسابداری مالی در محیط تجارت اسلامی
۴۷	ترازنامه (صورت وضعیت مالی)
۴۹	دارایی‌های ثابت یا غیرجاری
۵۲	ترازنامه طبقه‌بندی شده
۵۳	سایر اشکال ترازنامه
۵۳	صورت سود و زیان
۵۴	صورت جریان‌های نقدی
۵۶	صورت تغییرات در حقوق مالکانه
۵۶	صورت منابع و مصارف وجوه صندوق‌های زکات و خیریه
۶۰	بنیاد مسجد
۶۶	صورت منابع و مصارف وجوه قرض
۶۸	صورت تغییرات در سرمایه‌گذاری‌های محدود شده
۶۹	ارزش بازار
۷۲	مثال ترازنامه چندستونی شرکت المدنی گروپ
۷۴	صورت سود ارزش افزوده
۷۷	پرسش‌های چند گزینه‌ای
۷۹	پرسش‌هایی برای بحث
۷۹	تمرین

فصل ۳: حسابداری صکوک

۸۳	اهداف یادگیری
۸۴	تفاوت‌های بین اوراق قرضه و صکوک
۸۵	انتشار صکوک
۸۵	صکوک منتشر شده از طریق SPV
۸۶	صکوک بدون SPV
۸۷	صکوک با پشتوانه دارایی و صکوک بر مبنای دارایی
۸۷	صکوک با پشتوانه دارایی

۸۸	صکوک بر مبنای دارایی
۸۸	انواع صکوک
۸۸	صکوک مضاربه
۸۹	صکوک مشارکت
۸۹	صکوک مرابحه
۹۰	صکوک اجاره ^۱
۹۱	صکوک سلف ^۱
۹۲	صکوک استصناع
۹۳	حسابداری صکوک
۹۳	حسابداری صکوک براساس IFRS
۹۳	بانی
۹۳	نهاد واسط مالی (SPV)
۹۴	دارنده صکوک (سرمایه‌گذار)
۹۵	حسابداری صکوک براساس AAOIFI
۹۵	بانی
۹۵	فروش و اجاره مجدد
۹۶	دارنده صکوک (سرمایه‌گذار)
۹۸	مثال کارشده: صکوک اجاره
۹۸	بخش الف: نمودار جریان فرایند
۱۰۰	بخش ب: حسابداری صکوک براساس IFRS
۱۰۲	بخش ج: براساس استاندارد AAOIFI
۱۰۴	نتیجه‌گیری
۱۰۵	پرسش‌های چندگزینه‌ای
۱۰۶	پرسش‌هایی برای بحث
۱۰۶	تمرین‌ها
۱۰۹	ضمیمه: حسابداری صکوک در ایران (براساس رهنمودهای منتشرشده توسط سازمان بورس و اوراق بهادار)
۱۱۸	ثبت‌های حسابداری اوراق منفعت

فصل ۴: حسابداری زکات

۱۲۵	اهداف یادگیری
۱۲۶	زکات و خیریه
۱۲۷	زکات و مالیات
۱۲۸	منابع زکات
۱۲۸	بدهی زکات
۱۲۹	تعیین ثروت برای زکات

۱۳۰	شرایط عمومی بدهی در قبال زکات
۱۳۰	مالکیت بدون محدودیت
۱۳۱	ظرفیت رشد یا افزایش
۱۳۱	نصاب
۱۳۱	مازاد بر نیازهای اساسی شخصی یا تجاری
۱۳۲	فاقد بدهی
۱۳۲	سال قمری (حول) و نرخهای زکات
۱۳۲	شرایط خاص زکات بر داراییهای تجاری
۱۳۳	قصد دادوستد
۱۳۳	داراییهای جاری
۱۳۴	بدهیهای جاری
۱۳۴	سایر
۱۳۵	داراییهای ثابت و غیرجاری
۱۳۵	ارزشگذاری داراییهای تجاری
۱۳۵	پرداخت زکات بعین
۱۳۶	سودها
۱۳۶	روشهای محاسبه زکات
۱۳۸	برخورد با زکات در صورتهای مالی
۱۳۸	زکات به عنوان یک هزینه
۱۳۸	زکات به عنوان تخصیص سود
۱۳۹	الزامات افشا
۱۳۹	مثال کارشده ۱
۱۴۱	مثال کارشده ۲
۱۴۳	نتیجه گیری
۱۴۴	پرسشهای چندگزینه ای
۱۴۶	پرسشهایی برای بحث
۱۴۶	تمرینها
۱۴۷	یادداشتهای همراه صورتهای مالی
۱۴۸	اطلاعات اضافی در پایان سال
۱۴۹	یادداشتهای همراه صورتهای مالی

فصل ۵: قراردادهای تجاری اسلامی

۱۵۱	اهداف یادگیری
۱۵۱	مقدمه: قانون و محیط تجارت
۱۵۳	سامانههای مختلف قانون در جهان

۱۵۵	سرچشمه‌ها و توسعه قانون تجارت اسلامی و رواج مجدد آن
۱۵۶	قراردادهای اسلامی: ارکان و شرایط
۱۵۷	اصول قوانین قراردادها در اسلام
۱۵۷	طرفین قرارداد
۱۵۸	ایجاب و قبول
۱۵۹	شرایط ایجاب و قبول
۱۶۰	مورد موضوع قرارداد
۱۶۱	عناصر ممنوع در قراردادها
۱۶۱	مورد ممنوع قرارداد یا عناصر ممنوع
۱۶۲	عناصر ممنوع عمدی و غیرعمدی در قراردادها
۱۶۲	۱. فریبکاری (تغییر)
۱۶۳	۲. نابرابری (غبن)
۱۶۳	۳. اجبار (اکراه)
۱۶۴	۴. اشتباه (غلط)
۱۶۵	طبقه‌بندی قراردادها مطابق آثار حقوقی
۱۶۵	قراردادهای معتبر (صحیح)
۱۶۵	قراردادهای نامعتبر (باطل)
۱۶۶	قراردادهای ناکارا (فاسد)
۱۶۷	قراردادهای مالی براساس شریعت
۱۷۱	قراردادهای مرابحه
۱۷۲	بیع السلف
۱۷۳	بیع الاستصناع
۱۷۳	اجاره
۱۷۴	قراردادهای سرمایه‌گذاری / شراکت
۱۷۵	ارکان مضاربه:
۱۷۷	جمع‌بندی
۱۷۹	پرسش‌های چندگزینه‌ای
۱۸۰	پرسش‌هایی برای بحث
۱۸۱	تمرین‌ها
۱۸۲	ضمیمه: دیدگاه فقه شیعه
۱۸۲	ارکان عقد از منظر فقه شیعه
۱۸۳	طرفین عقد (متعاقدان) از منظر فقه شیعه
۱۸۴	شرایط ایجاب و قبول در فقه شیعه
۱۸۶	موضوع عقد
۱۸۷	مناسب بودن مورد قرارداد

۱۸۹.....	مورد حرام قرارداد یا عناصر حرام.....
۱۹۱.....	نظریه امام خمینی <small>رحمته الله علیه</small> پیرامون قاعده نفی ضرر.....
۱۹۱.....	ربا.....
۱۹۴.....	میسر.....
۱۹۵.....	ابزارهای مشتقه (Derivatives Instruments).....
۱۹۶.....	بررسی صحت و سقم ابزارهای مشتقه.....
۱۹۷.....	ب. اوراق اختیار معامله.....
۱۹۸.....	۱. بیع العربون.....
۱۹۸.....	۲. بیمه و حق اختیار معامله.....
۱۹۹.....	۳. قابلیت معامله بر حق اختیار خرید و فروش.....
۲۰۰.....	بررسی بیمه.....
۲۰۳.....	بیع دین.....

فصل ۶: کاربرد قراردادهای مالی اسلامی در حسابداری

۲۰۵.....	نتایج یادگیری.....
۲۰۶.....	مشرق اسلامی تأمین مالی شخصی برای مشتریان جزء را آغاز می کند.....
۲۰۸.....	تأمین مالی شخصی برای مهاجران.....
۲۰۸.....	مزایا.....
۲۱۰.....	استانداردهای حسابداری AAOIFI و IFRS.....
۲۱۱.....	حسابداری معاملات تأمین مالی مرابحه براساس استانداردهای AAOIFI.....
۲۱۲.....	موضوعات شایان توجه.....
۲۱۳.....	عربون.....
۲۱۵.....	ثبتهای حسابداری.....
۲۱۷.....	آماده سازی صورت های مالی تأمین مالی مرابحه.....
۲۲۲.....	مثال های کار شده.....
۲۲۴.....	شناسایی سود با استفاده از روش نرخ مؤثر براساس IFRS.....
۲۳۲.....	مثال جامع حسابداری مرابحه براساس AAOIFI و IFRS.....
۲۳۵.....	پرسش های چندگزینه ای.....
۲۳۸.....	پرسش هایی برای بحث.....
۲۳۹.....	تمرین ها.....
	ضمیمه: حسابداری عقود مالی اسلامی در بانک های ایران (براساس رهنمودهای بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران).....
۲۴۰.....	قرض الحسنه.....
۲۴۰.....	ثبتهای حسابداری قرض الحسنه.....
۲۴۱.....	مضاربه.....

۲۴۴	تعیین نسبت و سهم سود بانک در مضاربه
۲۴۵	وثایق و تضمینات
۲۴۵	ثبتهای حسابداری مضاربه
۲۴۷	مشارکت مدنی
۲۴۹	ثبتهای حسابداری مشارکت مدنی
۲۵۲	مشارکت حقوقی
۲۵۴	ثبتهای حسابداری مشارکت حقوقی
۲۵۷	فروش اقساطی
۲۵۹	تعیین سود معاملات فروش اقساطی
۲۶۰	محاسبه سود اقساط یک دوره مالی
۲۶۰	ثبتهای حسابداری فروش اقساطی
۲۶۴	اجاره به شرط تملیک
۲۶۶	ثبتهای حسابداری اجاره به شرط تملیک
۲۶۸	سلف
۲۶۹	ثبتهای حسابداری سلف
۲۷۱	عقد مرابحه
۲۷۱	دستورالعمل حسابداری عقد مرابحه
۲۷۷	استصناع
۲۷۷	ثبتهای حسابداری استصناع
۲۸۶	خرید دین
۲۸۶	ثبتهای حسابداری عقد خرید دین

فصل ۷: حسابداری مسئولیت اجتماعی

۲۹۱	نتایج یادگیری
۲۹۳	توسعه CSR
۲۹۴	مزایای گزارشگری CSR
۲۹۵	جهان‌بینی اسلامی
۲۹۵	توحید
۲۹۵	خلافت
۲۹۶	ربوبیت
۲۹۷	عدالت
۲۹۷	تزکیه
۲۹۸	پاسخگویی
۲۹۸	مسئولیت
۲۹۹	تعادل (توازن)

۲۹۹.....	شورا
۳۰۰.....	اسلام و CSR
۳۰۱.....	پاسخگویی و CSR
۳۰۲.....	افشای کامل و پاسخگویی اجتماعی
۳۰۳.....	گزارشگری زیست‌محیطی
۳۰۴.....	مدل پیشنهادی CSR اسلامی
۳۰۴.....	چارچوب ابتکار گزارشگری درباره پایداری
۳۰۷.....	ترازنامه ارزش جاری (CVBS)
۳۰۸.....	صورت ارزش افزوده (VAS)
۳۰۹.....	وجوه زکات و خیریه
۳۱۰.....	صورت سودها و مخارج ممنوع
۳۱۰.....	مثال‌های افشای سودهای ممنوع دو بانک اسلامی در گزارش سالیانه
۳۱۰.....	بانک ۱
۳۱۰.....	بانک ۲
۳۱۱.....	صورت منابع و مخارج وجوه قرض
۳۱۱.....	گزارش ایفای سایر موضوعات مسئولیت اجتماعی
۳۱۳.....	یک اعلامیه؟
۳۱۳.....	جمع‌بندی
۳۱۴.....	مثال‌هایی از گزارشگری CSR
۳۱۶.....	نشر گازهای گلخانه‌ای
۳۱۶.....	پرسش‌های چندگزینه‌ای
۳۱۸.....	پرسش‌هایی برای بحث
۳۱۹.....	منابع
۳۲۱.....	واژه‌نامه

مقدمه

در گذشته، دانشجویان علاقه‌مند به دیدگاه‌های اسلامی در حسابداری از جمله حسابداری ابزارها، عقود مالی اسلامی، زکات، مسئولیت اجتماعی و... ناچار بودند از کتاب‌هایی استفاده کنند که نقطه نظر اسلامی در مورد حسابداری را نادیده می‌گیرند. کتاب حسابداری ابزارها و عقود مالی اسلامی سعی دارد این کمبود را با فراهم آوردن دیدگاه اسلامی به حوزه‌های با اهمیتی از حسابداری همانند صکوک، زکات و عقود مالی و مسئولیت اجتماعی اسلامی کاهش دهد.

کتاب حاضر براساس کتاب «Principles of Islamic Accounting» که توسط برجسته‌ترین دانشمندان حوزه حسابداری اسلامی در سال ۲۰۱۸ توسط انتشارات وایلی به بازار عرضه شد، پایه‌گذاری شده است. در راستای مناسب‌سازی محتوای کتاب با درس حسابداری ابزارها و عقود مالی اسلامی و ارائه مطالبی جامع و به روز، مطالب کتاب انگلیسی تلخیص و مطالبی به کتاب اضافه گردید و بنابراین عنوان کتاب به حسابداری ابزارها و عقود اسلامی تغییر یافت.

مسئلاً آثار ارزشمند استاد بی‌بدیل حوزه مالی و اقتصاد اسلامی، حجت‌الاسلام سیدعباس موسویان رحمته‌الله، در شکل‌گیری آثار مرتبط و نیز این اثر نقش انکارناپذیری دارند. با توجه به وجود مطالب اسلامی، محتوای کتاب از منظر فقه شیعه توسط استاد محترم جناب آقای دکتر جهانیان مورد ارزیابی قرار گرفت. بی‌شک دقت نظر ستودنی ایشان به ارتقای سطح کیفی کتاب افزود و شایان سپاسگزاری است.

همچنین از مجموعه مدیریت و کلیه دست‌اندرکاران پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و انجمن مالی اسلامی و ریاست محترم انجمن مالی اسلامی، جناب آقای دکتر علی صالح‌آبادی و تلاش‌های مجدانه و رهنمودهای مشفقانه مدیریت محترم گروه مدیریت آن پژوهشگاه معظم، جناب آقای دکتر ابوالفضل گایینی تشکر و قدردانی می‌شود.

کتاب با بحث در مورد محیط تجارت اسلامی در برگیرنده حسابداری آغاز می‌شود، نحوه اجرای اصول اخلاقی در رویه حسابداری را تشریح می‌کند و نهادها و سازمان‌های درگیر در تولید و استفاده از گزارش‌های مالی اسلامی را توضیح می‌دهد. مفاهیم و اصول حسابداری، زیربنای یک سامانه حسابداری اسلامی را فراهم می‌آورند. در حالی که حسابداری اسلامی بسیاری از اصولی که قطعات سازنده حسابداری متعارف را شکل می‌دهند، می‌پذیرد، اما این اصول باید منطبق با شریعت اسلام نیز باشند. فصل یک مفاهیم اصلی حسابداری و انطباق آنها با شریعت و اهمیت ارزش‌های بازار در حسابداری اسلامی را توضیح می‌دهد.

فصل ۲ شرح کاملی از صورت‌های مالی اسلامی ارائه می‌دهد. اوراق قرضه بخش مهمی از صنعت مالی هستند. هرچند که حرمت شرعی دریافت و پرداخت بهره روی بدهی‌ها بدین معناست که انتشار اوراق قرضه در بازارهای مالی اسلامی مجاز نیست. بنابراین، به جای اوراق قرضه‌های که در بازارهای مالی غیراسلامی دیده می‌شوند، برای چنین بازارهایی اوراق قرضه اسلامی ویژه (صکوک) منتشر می‌شوند. صکوک منطبق با شریعت هستند، زیرا بهره‌ای وجود ندارد و به دنبال پرهیز از ابهام (غرر) هستند. صکوک، جایگزینی برای اوراق بهادار با درآمد ثابت مرسوم فراهم می‌آورند و اغلب برای تأمین مالی مخارج سرمایه‌ای و توسعه‌ای شرکت‌های سهامی بزرگ استفاده می‌شوند. امروزه از صکوک به عنوان ابزاری برای مدیریت نقدینگی در بازارهای مالی اسلامی استفاده می‌شود. رشد جهانی بازار صکوک سریع بوده است، به طوری که صکوک راهی برای تهیه کوتاه‌مدت و بلندمدت و جوه برای سرمایه‌گذارانی که خواهان پیروی از آموزه‌های اسلام هستند، فراهم می‌آورند. حسابداری صکوک در فصل ۳ مورد بحث قرار می‌گیرد. در ضمیمه فصل ۳ به حسابداری صکوک در ایران از منظر رهنمودهای سازمان بورس و اوراق بهادار پرداخته خواهد شد.

فصل ۴ به حسابداری زکات، یکی از پنج رکن اسلام می‌پردازد. انتظار می‌رود هر مسلمان شریعت‌مداری که ثروتش از یک نصاب مشخص (مبلغ کمینه) فزونی می‌یابد، زکات پرداخت کند، عواید زکات بین اشخاص نیازمند توزیع می‌شود. زکات به پالایش و رشد اخلاقی، خنثی کردن حرص و آز می‌انجامد و جستجو برای سودطلبی در تجارت را متعادل می‌کند.

حسابداری اساساً با کسب‌وکارها مرتبط است و کسب‌وکارها در هر جامعه متمدنی براساس مجموعه‌ای از قوانینی فعالیت می‌کنند که ما آنها را قانون تجارت می‌نامیم. این قوانین، شرایط انواع مختلف قراردادهای تجاری را تشریح می‌کنند و رویه‌های حسابداری را تحت تأثیر قرار

می‌دهند. از این رو، رویه‌های حسابداری با توجه به سامانه قانونی مورد استفاده، تغییر می‌کنند. بنابراین، فصل ۵ به قانون تجارت اسلامی و نحوه تأثیر آن بر حسابداری اسلامی می‌پردازد. بیان مختصری دیدگاه فقه شیعه به برخی از مهم‌ترین مطالب این فصل در ضمیمه فصل ۵ ارائه می‌شود.

در فصل ۶ کاربرد قراردادهای مالی اسلامی در حسابداری مورد توجه قرار می‌گیرد. به طور خاص در این فصل، قواعد قراردادهای مرابحه از منظر استانداردهای AAOIFI و IFRS تشریح می‌شوند. در ضمیمه فصل ۶ به حسابداری عقود مالی اسلامی در ایران از منظر رهنمودهای بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران پرداخته خواهد شد.

نهایتاً فصل ۷، شرحی از گزارشگری پاسخگوی اجتماعی شرکتی (CSR) از نقطه نظر اسلامی فراهم می‌آورد. عدالت و احسان در اسلام از صفات اصلی افراد و شرکت‌های سهامی هستند. در حالی که در جهان غیراسلامی، CSR مکرراً از منظر هزینه-فایده تفسیر می‌شود، در اسلام براساس قرآن کریم تفسیر می‌شود و برای امت از اهمیت اساسی برخوردار است. هر فصل شامل مجموعه پرسش‌های مروری و تمرینات عددی است که برای کمک به دانشجویان در دستیابی به اهداف یادگیری تعیین شده در ابتدای فصل طراحی شده‌اند.

فصل ۱

محیط حسابداری اسلامی

اهداف یادگیری

پس از مطالعه این فصل شما قادر خواهید بود:

۱. اصول حاکم بر تجارت و کسب و کار در اسلام را تشریح نمایید.
۲. تاریخچه حسابداری اسلامی را توضیح دهید.
۳. رابطه بین اخلاق حرفه‌ای و حسابداری اسلامی را توضیح دهید.
۴. اصول اسلامی مؤثر بر گزارشگری مالی را توضیح دهید.
۵. حسابداری اسلامی و فهرست رشته‌های تخصصی آن را تشریح نمایید.
۶. انواع سازمان‌های تجاری در اقتصاد اسلامی را تشریح نمایید.
۷. مفاهیم اصلی حسابداری و انطباق آنها با شریعت اسلام را شرح دهید.
۸. اهمیت ارزش‌های بازار در سامانه حسابداری اسلامی را توضیح دهید.

اسلام یکی از سه دین «وحی شده الهی» است، دو دین دیگر یهودیت و مسیحیت هستند. اسلام یک دین یکتاپرستی با کتاب مقدس قرآن است که به ایمان به وحی الهی و تعالیم پیامبر اعظم، حضرت محمد ﷺ، دعوت می‌نماید. این دعوت در زمینه کسب و کار و تجارت به نوع خاصی از مسئولیت و پاسخگویی اخلاقی دلالت می‌نماید که فصل اول به بحث درباره آن خواهد پرداخت. برای یک مسلمان، امور دینی و اقتصادی اساساً مرتبط در نظر گرفته می‌شوند. حسابداری، بیش از یک فعالیت فنی صرف است. حسابداری یک فعالیت فنی-اجتماعی است و دین اسلام بخش مهمی از قالب‌بخشی به رویه‌های حسابداری را ایفا می‌کند.

در اقتصاد سیاسی اسلامی، رشد باید به عدالت اجتماعی و توزیع برابر قدرت و ثروت در اجتماع بینجامد. انباشت و انحصاری شدن ثروت برای نفع شخصی و بدون توجه به پیامدهای اقتصادی، نامطلوب در نظر گرفته می‌شود، زیرا می‌تواند به عدم توازن اجتماعی منتج گردد (حشر، ۷).^۱ دریافت اسلامی از پاسخگویی، چارچوبی را فراهم می‌سازد که طی آن اجتماع می‌تواند مسائل مربوط به عدل به‌عنوان بخش مهمی از امور کسب‌وکار را به بحث بکشد. منابع دینی در اسلام، کسب‌وکار را به روش‌های ویژه‌ای متأثر می‌سازند. برای مثال، قرآن به‌طور خاص پیروان را ملزم به نگهداری اسناد بدهی‌ها و پرداخت زکات خود که مشابه شکلی از مالیات دینی است، می‌نماید (توبه، ۶۰).^۲ اسلام، همچنین ربا (از جمله برای مثال بهره وام)، اسراف و آزمندی و تمام فعالیت‌های ذیل سرفصل «تجارت غیرمنصفانه» را ممنوع می‌سازد (مثلاً بقره، ۲۸۲؛ بقره، ۲۷۵؛ توبه، ۳۴ و ۵۳۵).

۱. [آنچه خدا از [دارایی] ساکنان آن قریه‌ها عاید پیامبرش گردانید از آن خدا و از آن پیامبر [او] و متعلق به خویشاوندان نزدیک [وی] و یتیمان و بینوایان و در راه ماندگان است تا میان توانگران شما دست به دست نگردد و آنچه را فرستاده [او] به شما داد آن را بگیری و از آنچه شما را بازداشت بازایستید و از خدا پروا بدارید که خدا سخت کیفر است].
۲. [صدقات تنها به تهیدستان و بینوایان و متصدیان [گردآوری و پخش] آن و کسانی که دلشان به دست آورده می‌شود و در [راه آزادی] بردگان و وامداران و در راه خدا و به در راه مانده اختصاص دارد [این] به‌عنوان فریضه از جانب خداست و خدا دانای حکیم است].
۳. [ای کسانی که ایمان آورده‌اید، هرگاه به وامی تا سررسیدی معین، با یکدیگر معامله کردید، آن را بنویسید. و باید نویسنده‌ای (صورت معامله را) براساس عدالت، میان شما بنویسد. و هیچ نویسنده‌ای نباید از نوشتن خودداری کند؛ همان‌گونه (و به شکرانه آن) که خدا او را آموزش داده است. و کسی که بدهکار است باید املا کند، و او (=نویسنده) بنویسد. و از خدا که پروردگار اوست پروا نماید، و از آن، چیزی نکاهد. پس اگر کسی که حق بر ذمه اوست، سفیه یا ناتوان است، یا خود نمی‌تواند املا کند، پس ولی او باید با (رعایت) عدالت، املا نماید. و...].
۴. [کسانی که ربا می‌خورند، (از گور) برنمی‌خیزند، مگر مانند برخاستن کسی که شیطان بر اثر تماس، آشفته سرش کرده است. این بدان سبب است که آنان گفتند: (دادوستد صرفاً مانند رباست.) و حال آنکه خدا دادوستد را حلال، و ربا را حرام گردانیده است. پس، هر کس، اندرزی از جانب پروردگارش بدو رسید، و (از رباخواری) باز ایستاد، آنچه گذشته، از آن اوست، و کارش به خدا واگذار می‌شود، و کسانی که (به رباخواری) باز گردند، آنان اهل آتشند و در آن ماندگار خواهند بود].
۵. [ای کسانی که ایمان آورده‌اید بسیاری از دانشمندان یهود و راهبان اموال مردم را به ناروا می‌خورند و [آنان را] از راه خدا باز می‌دارند و کسانی که زر و سیم را گنجینه می‌کنند و آن را در راه خدا هزینه

در این فصل درباره محیط اسلامی پیرامون حسابداری، نحوه اعمال اصول اخلاقی اسلامی در رویه حسابداری، نهادها و سازمان‌های دست‌اندرکار تولید و استفاده از گزارش‌های مالی اسلامی بحث می‌نماییم.

حسابداری زبان کسب‌وکار نامیده شده است. حسابداری به‌عنوان یک فرایند، متشکل از قواعد اندازه‌گیری، قواعد افشا و گزارشگری است. قواعد افشا بیشتر از قواعد اندازه‌گیری تحت تأثیر ارزش‌های دینی و فرهنگی قرار می‌گیرند. در این کتاب با حسابداری اسلامی به‌عنوان زبان کسب‌وکار در یک اجتماع اسلامی که از اصول و قوانین شریعت تبعیت می‌نماید، رفتار می‌شود. حسابداری اسلامی در برخی ابعاد از حسابداری مورد عمل در جوامع غیرمسلمان متفاوت است. اغلب تفاوت‌ها به روش گزارش اطلاعات حسابداری باز می‌گردند، اما برخی نیز به روش اندازه‌گیری معاملات مربوط می‌شوند. تفاوت‌های مذکور در چهار فصل آغازین این کتاب تشریح می‌شوند.

حسابداری اسلامی

تجارت در اسلام از جایگاه مهمی برخوردار است. اینکه تجارت چطور باید اجرا شود، چه چیزی قانونی (حلال) و چه چیزی ممنوع (حرام) است، در شریعت اسلام اظهار شده است. علاقه قوی به تجارت و مشروعیت آن از این واقعیت نشئت می‌گیرد که پیامبر اسلام، حضرت محمد ﷺ، شخصاً یک تاجر بودند. پیامبر اعظم ﷺ پیروانشان را به تجارت، زراعت و سایر فعالیت‌های اقتصادی ترغیب می‌کردند. در اسلام وزن دینی قابل توجهی به اصول حاکم بر رفتار بازرگانان، از جمله رویه‌ها و سامانه‌های حسابداری، داده می‌شود.

در اسلام، اصول حاکم بر تجارت و کسب‌وکار که چارچوب کنترل‌کننده زندگی مسلمانان را تشکیل می‌دهند، از شریعت اسلام استنتاج می‌شوند. شریعت بر پایه دو منبع اولیه، قرآن و سنت، و یک منبع ثانویه، فقه، که مجموعه‌ای از قضاوت‌های فقهای مسلمان است، قرار دارد.

نمی‌کنند ایشان را از عذابی دردناک خبر ده * روزی که آن [گنجینه]ها را در آتش دوزخ بگدازند و پیشانی و پهلو و پشت آنان را با آنها داغ کنند [و گویند] این است آنچه برای خود اندوختید پس [کیفر] آنچه را می‌اندوختید بچشید[.]

مهم‌ترین منبع در بین این سه مورد قرآن است. قرآن کریم در مورد برخی از ابعاد مبنایی زندگی تجاری و حسابداری کاملاً روشن است. پیش از این به حرمت (ممنوعیت) روشن ربا و بهره اشاره کردیم. به‌طور کلی‌تر، قرآن پیروان خود را به نگهداری اسناد مناسب در مورد بدهی‌های خود ملزم می‌نماید:

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، هرگاه به وامی تا سررسیدی معین، با یکدیگر معامله کردید، آن را بنویسید... و کسی که بدهکار است باید املا کند، و او (=نویسنده) بنویسد. و از خدا که پروردگار اوست پروا نمایید، و از آن، چیزی نگاهد و... (بقره، ۲۸۲).

دومین منبع اولیه، سنت است که تعلیمات پیامبر اسلام ﷺ آن‌طور که از پیروان ایشان نقل شده است را شامل می‌شود. پیروانی که به دنبال طبقه‌بندی قرآن در ابعاد مختلف بودند (گاهی از طریق مشاهده رفتار پیامبر ﷺ). منبع ثانویه شریعت، فقه، متشکل است از قضاوت‌های فقهای مسلمان درباره مسائلی که به‌طور مشخص توسط قرآن پوشش داده نشد هاند. این منابع به همراه هم قانون اسلامی را شکل می‌دهند.

دیدگاه اسلام به فعالیت اقتصاد این است که پشتیبانی یک فرد از خود و خانواده‌اش از طریق فعالیت اقتصادی، مادامی که محرمات مشخص در قرآن که پیش از این تشریح شدند، رعایت شوند مشروع و مفید است. انتظار از مؤسسه‌ای که در محیط تجارت اسلامی عمل می‌کنند، این است که به دنبال یک سود معقول باشند. هرچند که، ایجاد سود به هزینه یا از طریق بهره‌کشی از دیگران کسب نمی‌شود؛ رفاه جامعه مهم‌تر از حقوق مالکان کسب‌وکارها در نظر گرفته می‌شود.

مؤسسات مورد حسابداری، به‌طور خاص شرکت‌های سهامی، ممکن است سال‌ها عمر کنند. سود واقعی که این شرکت‌ها نهایتاً در طول عمر خود ایجاد خواهند کرد را تنها خدا می‌داند. هرچند که مدیران، سرمایه‌گذاران و سایر ذینفعانی که منفعتی در این قبیل مؤسسات مورد حسابداری دارند، براساس یک مبنای نظام‌مند و معمولاً حداقل سالی یک بار نیازمند اطلاعات هستند. برای مثال، زکات در پایان هر سال پرداخت می‌شود. در نتیجه، شرکت‌ها در پایان دوره‌های حسابداری سالیانه و بر مبنای برآوردهایی که تنها در آینده و گاهی چندین سال بعد به‌طور قطعی مشخص خواهند شد، نتیجه عملیات و سود یا زیان خود را گزارش می‌کنند و وضعیت مالی و دارایی‌ها و بدهی‌های خود را نشان می‌دهند.

در این راستا، مؤسسات، صورت‌های مالی را در پایان هر دوره حسابداری با مقاصد متفاوتی آماده می‌سازند. همان‌طور که ذکر شد یکی از این مقاصد، میسر ساختن محاسبه و پرداخت زکات است. برخی اظهار می‌نمایند که ارزیابی زکات یکی از کارکردهای اولیه حسابداری اسلامی است. این تنها یک نمونه از نحوه تأثیر شریعت بر رویه‌های مشخص حسابداری در اسلام است. به‌طور کلی‌تر، شریعت، استانداردهای مورد استفاده حسابداران در زمینه گزارشگری را رهنمون می‌سازد و اینکه چه چیزی درست و منصفانه است و نهایتاً اینکه اصول راهبری شرکتی و ثبات مطلوب کدامند را تعریف می‌کند.

حسابداری عبارت است از فرایند ثبت رویدادهای اقتصادی که در سازمان‌ها رخ می‌دهند، طبقه‌بندی اطلاعات ثبت‌شده و مخابره خلاصه این اطلاعات در قالب گزارش‌های مالی به گروه‌های ذینفع. پیش از این اشاره کردیم که اغلب از حسابداری به‌عنوان زبان کسب‌وکار یاد می‌شود.

دانستن این زبان برای تقدیر از آن دسته از آماده‌کنندگان گزارش‌های مالی که از اصول اسلامی پیروی می‌کنند، ضروری است. تجربه نشان داده است که برای انجام این قضاوت براساس وضعیت مالی و نتایج عملیات مؤسسات مورد حسابداری، سه نوع متفاوت از گزارش‌های مالی در صورتی که به‌طور مناسب آماده شوند، ضروری و معمولاً کافی هستند: ترازنامه به‌عنوان صورت وضعیت مالی، انواع مختلف صورت سود و زیان (برای مثال، یک حساب سود و زیان؛ یک صورت ارزش افزوده)، و صورت جریان‌های نقدی به‌عنوان یک گزارش از عملکرد دوره‌ای.

حسابداری اسلامی اهداف اقتصادی-اجتماعی که از وجود سازمان‌های تجاری در اسلام پشتیبانی می‌کنند را تسهیل می‌نماید. با در ذهن داشتن این نکته، ما حسابداری اسلامی را به‌عنوان فرایند ثبت، طبقه‌بندی و مخابره اطلاعات مربوط به میزان دستیابی سازمان‌های اسلامی به اهداف مالی و اجتماعی-اقتصادی خود در محدوده ادراکات کلی از شریعت تعریف می‌کنیم.

تاریخچه مختصری از حسابداری اسلامی

کاربرد برچسب «اسلامی» درباره حسابداری، تفاسیر مختلفی دارد. برای مثال، حسابداری اسلامی می‌تواند به معنای حسابداری در کشورهایی باشد که اسلام دین اکثریت مردم است. براساس این تفسیر، حسابداری اسلامی حسابداری در خاورمیانه، شمال آفریقا، اغلب کشورهای آفریقای سیاه و بخش‌هایی از شبه‌قاره هند، بخش گسترده‌ای از جنوب شرق آسیا و بخش‌هایی از اتحاد جماهیر شوروی سابق و حوزه بالکان را پوشش خواهد داد. به‌طور تاریخی، حسابداری اسلامی بخش‌هایی از اسپانیای بین قرن هجده و قرن پانزده را نیز دربرخواهد گرفت. حسابداری اسلامی یک پیشینه طولانی دارد. وجود اسناد حسابداری برای ردیابی درآمدها و هزینه‌ها به اوایل حکومت اسلامی بازمی‌گردد. احتمال دارد که اصول دفترداری که از سامانه‌های حسابداری مدرن پشتیبانی می‌کنند، در جهان اسلام ابداع شده باشند و توسعه بعدی مکانیزم‌های حسابداری در هر جای دیگر از این اصول متأثر شده باشند. برای مثال، اشاره شده است که رساله پاچولی^۱ توسعه‌های پیشین حسابداری را منعکس نموده است:

بازرگانان ایتالیایی و سایر کشورهای اروپایی، نخستین تعالیم خود در استفاده از روش‌های تجارت پیشرفته را از هم‌تایان خود در آن سوی مدیترانه که غالباً مسلمان بودند فرا گرفتند، اگرچه تعداد کمی از آنها نیز یهودی یا مسیحی بودند (لیبر، ۱۹۶۸^۲، ص ۲۳۰).

برخی از پژوهش‌ها به اسنادی از حسابداری اسلامی اشاره دارند که به پایان قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم منتسب هستند. از یافته‌های کنیسه‌ای در قاهره به‌عنوان نسخه‌های اولیه آنچه امروزه دفتر روزنامه نامیده می‌شود و دربردارنده فهرست‌های «بدهکار» و «بستانکار» هستند، تفسیر شده است. دیگر پژوهش‌ها با استفاده از منابعی از قرن چهاردهم و اوایل قرن پانزدهم، رویه‌ها و سامانه‌های حسابداری دولتی استفاده‌شده در طول حکومت اسلامی و اتکای آنها به دفتر روزنامه (جریده) به‌عنوان سند اصلی معاملات را تشریح می‌کنند. نمونه‌هایی از سامانه‌های طبقه‌بندی حسابداری کشف شده‌اند، از جمله بخش‌های کشاورزی، ساختمانی و مالی و نقش بازیین «حسابرس» در این سامانه. شباهت‌های زیادی در واژگان و رویه‌های مورد استفاده در اوایل حسابداری اسلامی و واژگان و رویه‌های مورد استفاده در حسابداری ایتالیایی قرون وسطی

1. Pacioli

2. Lieber

شناسایی شده‌اند. نقش و خصوصیت یک دفتردار یا حسابدار - الکتاب - در اسلام علاوه بر صلاحیت فنی و محترم و قابل اعتماد بودن، تسلط به شریعت اسلامی را نیز طلب می‌کند. بخشی از نیاز به حسابداری دولتی در حکومت اسلامی، متوجه وصول و توزیع زکات بود. اشاعه اسلام نیز عامل مهمی بود که استفاده از «باهی خاتا»^۱ (دفتر حساب‌ها) در سامانه‌های حسابداری هندوستان، پیش از مستعمره بریتانیا شدن را توجیه می‌کند. در طول این دوره، حسابداری در هند تأثیر اشغالگران مغول قبلی را منعکس می‌کرد. پژوهشگران، رویه‌های حسابداری دولتی رساله الفلکیه مربوط به حدود سال ۱۳۰۰ در منطقه ایران کنونی را نیز توضیح داده‌اند. اگرچه ممکن است اهداف مشترک باعث شده باشد رویه‌های ثبت و پردازش حسابداری تکامل یافته در غرب و اسلام مشابه باشند، اما کاربرد تفصیلی رویه‌های حسابداری، تحت تأثیر ملاحظات فرهنگی و دینی قرار گرفته‌اند. این مسئله استفاده از یک رویکرد قیاسی - استقرایی^۲

1. Bahi Khata

۲. [رهیافت‌های استقرا (Induction) و قیاس (Deduction) در شکل ناب خود، هر دو به حرکت خطی و یک جهتی قائل هستند.

رویکرد استقرایی برای نخستین بار توسط فرانسیس بیکن مطرح شد. این روش بیانگر این امر است که از واقعیت‌های جزئی و انفرادی می‌توان به واقعیت‌های کلی دست یافت. مسیر حرکت در روش استقرایی از جزء به کل رسیدن است. به عبارت دیگر با مشاهده آنچه که برای جزء معین وجود دارد نتیجه بگیریم که برای همه کل که جزء در آن قرار می‌گیرد نیز وجود دارد. قسمت اعظم استدلال استقرایی به صورت شهودی و خودکار رخ می‌دهد. اگر چنین نبود، ما توانایی انجام هیچ کاری را نداشتیم؛ هر آنچه که انجام می‌دادیم آن قدر باید در معرض تحلیل و ارزیابی قرار می‌گرفت که به تدریج به بن‌بست می‌رسیدیم. منطق استقرایی، از جزء به کل و از داده‌های تجربی به سمت نظریه حرکت می‌کند و منطق قیاسی به عکس، از کل به جزء و از نظریه به سمت تجربه و مشاهده. منطق استقرا بر این اصل استوار است که می‌توان با مشاهده و تفکر دقیق پیرامون الگوهای تکرار شونده آن، به کشف قواعد حاکم بر یک عرصه خاص نائل آمد. بیکن و میل از جمله اندیشمندانی بودند که به اصالت این منطق اعتقاد داشتند و بسط تجربه از این طریق را راهی مناسب برای ارائه قوانین همگانی می‌دانستند. منطق استقرایی و کارآمدی تکرار مشاهده در جهت تولید قوانین علمی، از بسیاری جهات مورد نقد قرار گرفته است. مهم‌ترین نقد در این زمینه که متوجه تحقیقات اجتماعی با بنیان استقرایی نیز می‌شود، بحث تعمیم‌دهی نتایج حاصل از مشاهدات محدود به سایر عرصه‌های مشابه است. دیگر اینکه این شیوه استدلال، بیشتر در راه توصیف یک پدیده به کار می‌آید و نمی‌تواند روابط علی آن را با دیگر پدیده‌ها تبیین کند. اثرگذاری ناگزیر زمینه‌های نظری پیشین بر ادراک محقق از مشاهداتش، یکی دیگر از انتقاداتی است که به دعای استقراگری صرف وارد می‌شود. رویکرد قیاسی فرایندی است که با هدف‌ها و مفروضات شروع می‌شود و در نهایت راه صحیح عمل را نشان می‌دهد این روش با دلایل منطقی و محکم بیان می‌کند که باید این گونه رفتار کرد و چنانچه رفتار

برای درک اینکه چرا قواعد حسابداری اسلامی این چنین هستند را ضروری می‌سازد. هر سامانه اندازه‌گیری و گزارشگری از این نظر که توسط افراد و برای انجام هدف یا اهدافی طراحی شده‌اند، ماهیتاً «هنجاری»^۱ هستند. در اسلام، هدف اصلی وفادار بودن به اصول اخلاقی مشخص و ترویج دادن آنها در انطباق با شریعت است. برخی از موارد بااهمیت‌تر این حوزه در بخش‌های بعد بحث می‌شوند.

ملاحظات اخلاقی در حسابداری اسلامی

اسلام در زمینه احکامی که مستقیماً و به‌طور تفصیلی به سلوک اخلاقی کسب‌وکار می‌پردازند، در بین سایر ادیان شاخص است. اسلام در زمینه قدرت رهنمودهای مربوط به درجه تمایل به

مورد عمل مطابق با آن نباشد، دلایل مجاب می‌کند که عمل جاری باید عوض شود؛ به عبارت دیگر از احکام کلی نتایج جزئی گرفته می‌شود. در استدلال قیاسی فرد با استفاده از قوانین معین منطبق از احکام کلی به احکام جزئی می‌رسد. هدف اصلی این روش این است که چهارچوبی ارائه شود که براساس دیدگاه‌ها و رویه‌های جدید ارائه و از میان چندین روش برخی انتخاب گردد. بر خلاف رویکرد استقرایی که از دل مشاهدات مشابه به دنبال قواعد عام می‌گردد، رویکرد قیاسی، راه توسعه علم را از مسیر ابطال نظریه‌های پیشین دنبال می‌کند. در این معنا، آزمون نظریه‌های پیشین در شرایط جدید مناسب‌ترین راه برای انجام تحقیقات علمی است. پوپر که نام او با ابطال‌گرایی همراه است، ابطال‌پذیری یک نظریه و دوام آن در بوته آزمون‌های گوناگون را راهی برای اثبات و تقویت آن نظریه و همچنین ابطال آن را برای ظهور سایر دیدگاه‌های نظری، راهگشا می‌دانست. البته قیاس‌گرایی صرف نیز مورد نقد قرار گرفته است. یکی از این انتقادات، به وابستگی متقابل قیاس به استقرا باز می‌گردد. به این شکل که تحقیق قیاسی نیز برای رد یا پذیرش، به مشاهدات خرد متکی است که این، همان اساس استقرا است (تبریزی، ۱۳۹۰).

۱. [رویکرد هنجاری (Normative) یا دستوری (Prescriptive) برگرفته از منطق ارسطویی است و استدلال در آن، از عام به خاص و یا از کل به جز صورت می‌گیرد. به عبارتی، جوهره اصلی این رویکرد برای ساخت تئوری، روش استنباطی است. روشی که مهم‌ترین ویژگی آن، وجود مجموعه‌ای از مفروضات یا مقدمات اولیه است، و نتایج از آنها استخراج می‌شوند. این مفروضات، همان مسلمات و بدیهات هستند که بدون استدلال و برهان پذیرفته شده‌اند و از طریق تفکر (اندیشیدن) به دست می‌آیند. در رویکرد دستوری، تئوری مجموعه‌ای از گزاره‌هاست، که شامل یک یا چند فرض (مقدمه) مسلم و بدیهی است که بدون استدلال و برهان پذیرفته شده‌اند. همچنین شامل یک یا چند نتیجه نیز هست. در حسابداری کاربرد این رویکرد با تعیین اهداف آغاز می‌شود. سپس براساس اهداف، مفروضات تدوین می‌گردند. آنگاه براساس مفروضات، اصول حسابداری استخراج می‌شوند. درنهایت بر مبنای اصول، روش‌ها و خط‌مشی‌های حسابداری (استانداردها) وضع می‌شوند. نگاره بیانگر کاربرد رویکرد دستوری در حسابداری است (رمضان احمدی، ۱۳۸۸).

جامعه‌محوری که در برابر رفتار فردگرایانه قرار دارد، نیز فوق‌العاده است. اسلام بیش از رفاه فردی حامی رفاه گروهی است و در برابر بازده‌های کوتاه‌مدت برای افراد از شایستگی‌های سرمایه‌گذاری در سرمایه اجتماعی طرفداری می‌کند. این ویژگی اسلام، ظهور جریانی از تفکر در فلسفه اجتماعی غربی که منتقد رویکردهای بازار آزاد برای مدیریت اقتصاد است را پیش‌بینی می‌کند. تفکری که به قیمت تحمیل هزینه بر دیگران، به سود و اغلب ابعاد کیفی‌تر زندگی تأکید دارد.

احکام دین اسلام فی‌نفسه مخالف سرمایه‌داری نیستند، اما با پیامدهای قطعی اجرای بی‌قید و شرط سرمایه‌داری مخالف هستند، یعنی اجرای سرمایه‌داری بدون اعمال محدودیت‌هایی در مورد اینکه چه چیزی درست و نادرست، عادلانه و ناروا، منصفانه و غیرمنصفانه، شفقت‌آمیز و غیرشفقت‌آمیز است. نابرابری در ثروت، به خودی خود چیز بدی تلقی نمی‌شود، اما نابرابری بیش از حد به‌عنوان یک عنصر مخرب برای اجتماع دیده می‌شود. استخراج غیرقابل تداوم منابع طبیعی و خسارت غیرقابل بازیابی به محیط زیست نیز غیرقابل قبول هستند. اگرچه اسلام ضد سرمایه‌داری نیست، اما چیزهایی را ترویج می‌دهد که اغلب به‌عنوان کمبودهای سرمایه‌داری دیده می‌شوند و این مطلب جنبه دیگری را به علاقه به مطالعه حسابداری اسلامی می‌افزاید. بحث ما درباره احکام اسلامی تجارت، هم توصیفی از این احکام است و هم به‌طور ضمنی، تحلیلی است از قابلیت مقایسه این احکام با تفکرات غربی مربوط به عقایدی همانند توسعه انسانی پایدار و رشد «ظالمانه». در شریعت برای انجام هرگونه فعالیت اقتصادی یک حکم اخلاقی وجود دارد و این باعث می‌شود اخلاق حرفه‌ای در حسابداری اسلامی یک عنصر اساسی محسوب شود. این تفکر با دیدگاه غربی به اخلاق کسب‌وکار متفاوت است، دیدگاهی که موقعیت تعقل‌گرایی را برای یک فرد به‌زعم خود صادق در یک جهان به‌طور بالقوه فاسد برمی‌گزیند.

شریعت، یک منبع رایج از چنین رهنمودهایی برای استنتاج آنچه رویه‌های اخلاقی کسب‌وکار در حسابداری اسلامی در نظر گرفته می‌شود، فراهم می‌آورد. یکی از مهم‌ترین ابعاد رویه‌های کسب‌وکار اخلاقی در اسلام، نگرش ذهنی پشت فعالیت‌ها و نیت‌های طرف‌های درگیر است. یک عمل نمی‌تواند تنها خوب «دیده شود»، بلکه باید با نیت خوب نیز انجام شده باشد.

اخلاق حرفه‌ای اسلامی بر مبنای درک اسلام از انسان در ارتباط با خودش، خداوند و جامعه قرار دارد. در بین ارزش‌های مبتنی بر دین و واژگان مشخصی که آنها را توضیح می‌دهند و

مبنایی برای فعالیت‌های حسابداری و اقتصادی در یک محیط اسلامی هستند، برخی از ارزش‌هایی که در طول این کتاب به آنها اشاره خواهد شد عبارتند از: عدل، امانت، مصلحت اجتماعی (رفاه عمومی)، انفاق، اعتدال و میانه‌روی و صبر. این ارزش‌ها رفتار یک فرد مسلمان را شکل می‌دهند و آنچه در اسلام حلال است را می‌سازند. در مقابل حلال، حرام قرار دارد. آنچه حرام است به وسیله ارزش‌های منفی از قبیل حرص و آز، انباشت ثروت بدون پرداخت واجبات مالی، ظلم و اسراف شکل می‌گیرد.

اصول اسلامی مؤثر بر گزارشگری مالی

از یک نقطه نظر مفهومی، دو رویکرد برای توسعه یک تئوری درباره شکل مناسبی که حسابداری اسلامی باید داشته باشد، متصور هستند: نخست، استنتاج اهداف از اصول شریعت اسلام و سپس در نظر گرفتن این اهداف در ارتباط با رویه‌های حسابداری متعارف. دوم، شروع کار با اهداف حسابداری متعارف و آزمودن این اهداف در برابر اصول شریعت اسلام؛ اهدافی که آزمون اصول اسلامی را با موفقیت می‌گذرانند، قابل قبول خواهند بود. این کتاب رویکرد نخست را اتخاذ می‌نماید. استانداردهای منتشرشده توسط سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی^۱ براساس رویکرد دوم تدوین شده‌اند. اما همان‌طور که مشخص خواهد شد، هر دو رویکرد به نتیجه کلی مشابهی از حسابداری اسلامی می‌انجامند.

خصوصیات منحصر به فرد یک جامعه اسلامی، بیشتر سلوک سازمان‌های آن جامعه را شکل می‌دهند. سازمان‌ها با هدف خدمت‌رسانی به مالکان و به‌طور کلی به جامعه تأسیس می‌شوند. تمام عملیات باید در انطباق با شریعت اسلام باشد. تجارت غیرمنصفانه ممنوع است. انتظار این است که بین طرف‌های یک معامله شفافیت وجود داشته باشد. مسئولیت پاسخگویی، فراتر از پاسخگویی به مالکان و حتی اجتماع، به مسئولیت پاسخگویی در برابر خداوند برای آنچه به ما به‌عنوان اشخاص به امانت سپرده شده است، می‌رسد. برای سازمان‌های اسلامی، شریعت اسلام مرجعی است که تمام رویه‌های حسابداری از آن استنتاج و نسبت به آن آزموده می‌شوند. در ارتباط با حسابداری اسلامی به چندین موضوع حرام اشاره شده است. در این بخش این موضوعات را با جزئیات بیشتر مورد بحث قرار می‌دهیم:

1. Accounting and Auditing for Islamic Financial Institutions (AAOIFI)

▪ بهره (ربا): یکی از قوی‌ترین قواعد اسلامی این است که دریافت بهره اکیداً ممنوع است. از ثروت نباید برای ایجاد بهره استفاده شود. از جمله دلایل این مسئله، نامطلوب بودن تمرکز ثروت در دستان یک اقلیت و مسائل مربوط به تأثیرات منفی محتمل اختلافات بین فقیر و غنی است. قرآن کریم رویه ربا را محکوم می‌کند (بقره، ۲۷۵):

کسانی که ربا می‌خورند، (از گور) برنمی‌خیزند، مگر مانند برخاستن کسی که شیطان بر اثر تماس، آشفته سرش کرده است. این بدان سبب است که آنان گفتند: (دادوستد صرفاً مانند رباست). و حال آنکه خدا دادوستد را حلال، و ربا را حرام گردانیده است. پس، هر کس، اندرزی از جانب پروردگارش بدو رسید، و (از رباخواری) باز ایستاد، آنچه گذشته، از آن اوست، و کارش به خدا واگذار می‌شود، و کسانی که (به رباخواری) بازگردند، آنان اهل آتشند و در آن ماندگار خواهند بود.

بهره به دلیل پتانسیلی که برای انتقال ریسک از طرف قوی به طرف ضعیف یک معامله دارد، ممنوع است. بهره غیر منصفانه در نظر گرفته می‌شود، زیرا احتمالاً قرض دهنده‌های قدرتمندتر در حالی تضمین یک سود ثابت را دارند که بازده قرض‌گیرندگان نامشخص است. حرمت بهره همچنین تا حدودی به دلیل نقض اصل عدالت اجتماعی است که پشتیبان فعالیت‌های اقتصادی در اسلام محسوب می‌شود. هیچ پاداشی نباید بدون تلاش باشد. بنابراین، اعتقاد بر این است که ربا در اشکال مختلف آن به تمرکز ثروت در دستان عده کمی از افراد که از نظر اقتصادی قدرتمند و ثروتمند هستند، منجر می‌شود، و حرمت (ممنوعیت) آن به عامل اساسی در تمیز دادن بانکداری اسلامی از بانکداری مرسوم تبدیل شده است.

عملیات در بانک‌های اسلامی بر مفهوم تقسیم سود و زیان اتکا دارد که به‌طور مؤثر بانک‌های اسلامی را به مؤسسات مبتنی بر سرمایه تبدیل می‌کند. به‌طور کلی‌تر، استدلال حرمت ربا این است که مفهوم تقسیم سود و زیان برای انواع سازمان‌های تجاری به یک مفهوم اساسی تبدیل شود. عدالت اسلامی به تقسیم ریسک و تسهیم منصفانه سود و زیان اشاره دارد. سود و زیان به‌طور برابر توسط طرف‌های درگیر در معاملات تجاری ایجاد می‌شود. هدف حرمت ربا تشویق دارندگان پول به مشارکت فعالانه در فعالیت‌های اقتصادی و ترویج انباشت ثروت از طریق کار سخت است. مفهوم اسلامی تقسیم سود و زیان به مشارکتی اشاره دارد که طی آن فراهم‌آورنده سرمایه و عامل، هر دو، ریسک و پاداش فعالیت اقتصادی خود را به یک شکل مورد توافق در ابتدای مشارکت تقسیم می‌کنند. ثروت نباید به خودی خود سود تضمین‌شده‌ای ایجاد کند.

بنابراین، در یک اقتصاد اسلامی، ابزارهای تقسیم سود، شامل اصول مضاربه (قراردادهای تقسیم سود و تقسیم زیان) و مشارکت (سرمایه مشارکتی و قراردادهای تقسیم سود و زیان) جایگزین‌هایی برای ابزارهای دارای بهره محسوب می‌شوند.

▪ سود و انباشت ثروت: در اسلام، انباشت ثروت مادامی که نتایج آن در اشکال قابل قبول توسعه اقتصادی استفاده شود، مقبول است. اسلام به دنبال سود قانونی رفتن را در واقع یک «وظیفه واجب» در نظر می‌گیرد (آل‌عمران، ۱۷۴).

در اسلام، توسعه اقتصادی مناسب، رشدی است که به وسیله سرمایه و عدالت مشخص می‌شود. این یک رشد اجتماع محور است. در مقابل، برداشت سکولار غربی از توسعه اقتصادی به‌طور کلی به پیشرفت اجتماع به‌عنوان چیزی که به وسیله دسته‌ای نامرئی بازارهای آزاد به دست می‌آید، می‌نگرد. نکات توزیع (ثروت و منابع) موضوعی ثانویه محسوب می‌شوند. از نقطه نظر اسلامی، توسعه اقتصادی موفق به‌عنوان به توزیع منصفانه ثروت و همچنین افزایش تولید دیده می‌شود. در این حوزه اساسی، رویکرد غربی به توسعه اقتصادی از تعالیم اسلامی انحراف دارد. به همین دلیل، انحصارگرایی در ثروت در اسلام قابل قبول نیست. زیرا این کار به عدم توازن اجتماعی منتج می‌شود (حشر، ۷). سود «اضافی»، به‌عنوان استثمار دیده می‌شود. این برخلاف نگاه عمومی در غرب است، نگاهی که طی آن سطوح بالای سود و بازده سرمایه‌گذاری بیانگر کارایی در استفاده از منابع و نشانه‌ای از موفقیت فردی هستند. نیت در اسلام، میانه‌روی و تقسیم ثروت [با عدالت بیشتر] و کمرنگ کردن خوش‌شانسی است. اشخاص مسئول پیشرفت جامعه هستند. بنابراین، ثروت باید مزایایی فراهم آورد که منتج به بهبود کل جامعه شود. قرآن کریم می‌فرماید (توبه، ۳۴ و ۳۵):

ای کسانی که ایمان آورده‌اید بسیاری از دانشمندان یهود و راهبان اموال مردم را به ناروا می‌خورند و [آنان را] از راه خدا باز می‌دارند و کسانی که زر و سیم را گنجینه می‌کنند و آن را در راه خدا هزینه نمی‌کنند ایشان را از عذابی دردناک خبر ده * روزی که آن [گنجینه]ها را در آتش دوزخ بگدازند و پیشانی و پهلو و پشت آنان را با آنها داغ کنند [و گویند] این است آنچه برای خود اندوختید پس [کیفر] آنچه را می‌اندوختید بچشید.

زکات و قانون ارث در اسلام به منظور ترویج اعمالی طراحی شده‌اند که منطبق با این

فرجام هستند.

در ارتباط با اصولی که تقسیم «عادلانه» سود و زیان و ریسک را لازم می‌دانند و سود مازاد را به‌عنوان استثمار می‌بینند، رهنمود دقیقی از معنای «عدالت» و «مازاد» برای این حوزه وجود ندارد، همانند مشکل تعریف مفاهیمی همچون «معقول بودن» در قانون مدنی غرب. تعریف چنین مفاهیمی به عهده قضاوت افراد، وجدان و رابطه شخصی آنها با خدا گذاشته شده است. عدالت در تعیین دستمزد و محاسبه بهای کالاها و خدمات از الزامات شریعت محسوب می‌شود، به طوری که در تعیین دستمزد باید توان دریافت‌کننده دستمزد در پشتیبانی از افرادی که تحت تکفل دارد، در نظر گرفته شود. به‌طور مشابه، قیمت منصفانه، معادل بهای محصولات و یک سود معقول بابت پاداش تلاش‌های مؤسسان شرکت است.

مفهوم توحید، نشانگر ایده اسلامی یگانگی خداوند است و عنصر اصلی در موضوع ثروت در جامعه اسلامی محسوب می‌شود. توحید به معنای برابری تمامی مردم در اجتماع تفسیر می‌گردد. تلاش مؤمنانه برای ایجاد یک جامعه براساس توحید یا برادری و ترویج اتحاد و برابری اجتماعی و اقتصادی.

▪ پاسخگویی اجتماعی: بزرگ‌ترین مزیت یک قانون دینی که واقعاً تبعیت می‌شود، نسبت به یک قانون سکولار این است که قانون دینی بر تفکر، هدف و انگیزش و همچنین عمل نافذ است. احترام برای قوانین الهی، اهل ایمان را برای انجام قضاوت اخلاقی و رفتار در چارچوب اخلاق به جای تبعیت صرف از یک مجموعه قواعد موجود در قانون رفتار حرفه‌ای تشویق می‌کند. همان‌طور که پیش از این اشاره شد، مسلمانان معتقدند که اسلام بر پایه ارکان عدالت و احسان ساخته شده است. قوانین شرعی و رفتار اسلامی به سمت این فرجام جهت‌گیری می‌شوند.

▪ مباشرت و پاسخگویی: شریعت اسلامی، معنا و راه دستیابی به پاسخگویی در اجتماع را فراهم می‌آورد. همانند سایر ادیان، شریعت بیان می‌دارد که در روز قیامت، افراد شخصاً در قبال اعمال خود در طول زندگی پاسخگو هستند. حقوق مالکیت خصوصی تحت امر خداوند قرار دارند (انعام، ۱۶۵؛ حدید، ۷). اسلام معتقد است تمامی منابع به شکل یک امانت در دسترس افراد قرار می‌گیرند. افراد به‌عنوان جانشین خداوند، بابت آنچه خداوند در قالب کالاها، اموال، استعدادها و... به آنها به امانت سپرده شده است، مسؤل هستند. قرآن کریم می‌فرماید: «من در روی زمین جانشینی قرار خواهم داد» (بقره، ۳۰). حد و اندازه‌ای که افراد می‌توانند از آنچه به آنها امانت داده شده استفاده کنند، در شریعت مشخص می‌شود. تمام اموال در مقام

مباشرت نگهداری می‌شوند، و پاداش افراد در حیات اخروی براساس انطباق آنها با شریعت اسلام تعیین می‌شود.

اصل اسلامی خلافت، افراد را ملزم می‌سازد تا شخصاً در قبال آنچه با منابعی که مستقیماً یا از طریق سازمان‌هایشان به آنها به امانت سپرده شده، مسئول باشند. این اصل به همراه اصل شورا که مشورت با افرادی که تحت تأثیر سازمان‌ها هستند را الزامی می‌نماید، داشتن نفع شخصی مدیریت در سازمان را برای مدیران یک وظیفه می‌داند. بنابراین، انتظار می‌رود که مدیران مسلمان شخصاً در رویکرد روزمره مدیریت دست داشته باشند. منافع افرادی که از عملیات سازمان متأثر می‌شوند و تصمیمات آنها نیز به وسیله اصول اسلامی عدالت و شورا پشتیبانی می‌گردند.

بنابراین، پاسخگویی در این زمینه، به معنای پاسخگویی به اجتماع یا در کل به همگان است. در یک کسب‌وکار، هم مدیر و هم آورندگان سرمایه در قبال اعمال یا بی‌عملی خود در داخل و خارج از سازمان پاسخگو هستند. این بدین معناست که اگرچه تأمین‌کنندگان مالی از به‌کارگیری سرمایه خود منتفع می‌شوند، اما استفاده خود را چارچوب قواعد شرعی انجام می‌دهند. افراد به وسیله اصل تزکیه به پیگیری اهداف اقتصادی و کار برای بهبود کل جامعه (امت) تشویق می‌شوند. حسابداری برای امت به وسیله مفهوم پاسخگویی اجتماعی در اسلام، ترویج می‌گردد.

▪ افشای کامل: انگاره پاسخگویی اجتماعی در اسلام باعث می‌شود تاجران در فعالیت‌های روزمره خود اخلاقی عمل کنند. الزام به مشورت به اصل افشای کامل دلالت می‌نماید. اصل افشای کامل، شکل دقیقی از شفافیت است که با نهایت حسن نیت که در قراردادهای بیمه غربی الزامی است، همتراز است. در چنین شرایطی، سلوک تجاری پیروان باید بر مبنای اصول حقیقت، عدالت و انصاف باشد. برای مثال، اطلاعات افشاشده درباره فعالیت‌های شرکت‌ها و تأثیر آنها بر جامعه باید دقیق، کامل، قابل اتکا و بدون سوگیری و بیانگر رفتار یکسان با گروه‌های درگیر باشد. مفهوم افشای کامل در برابر حساب‌آرایی و حسابداری خلافتانه^۱ قرار دارد و بر رجحان محتوا بر شکل تأکید می‌کند.

1. Creative Accounting

[حسابداری خلافتانه شامل آن دسته از رویه‌های حسابداری است که از استانداردها و آیین‌نامه‌ها پیروی می‌کنند اما هدف از اجرای آن استانداردها را نقض می‌کنند. در واقع حسابداری خلافتانه بر خلاهای استانداردهای حسابداری برای ارائه یک تصویر ساختگی مطلوب تمرکز دارد].